

СУЧАСНИЙ СТАН РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Досліджено результати проведення земельної реформи, визначені основні тенденції сучасного розвитку земельних відносин на регіональному рівні та запропоновані подальші шляхи їх удосконалення в аграрному секторі.

Постановка проблеми

Питання земельних відносин і використання земель завжди були актуальними у будь-якій суспільно-економічній формації. Проведена в Україні земельна реформа повинна була створити систему передумов, які б забезпечували поліпшення використання землі, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності. Про земельну реформу в державі дискутують упродовж останніх п'ятнадцяти років, проте оцінка її результативності є неоднозначною.

Практично не заперечується доцільність переведення землекористування на приватну основу, що мало б сприяти посиленню системи економічного стимулювання селян до раціонального і більш ефективного використання землі як своєї власності. На жаль, на практиці поліпшення охорони земель і родючості ґрунтів не відбулося. З'явилась також гостра проблема недовикористання земельних масивів аграрними підприємствами та відчуження земельних ділянок громадянами, які мають їх у власності для ведення селянського і фермерського господарства. Відтак, в аграрному секторі економіки виникла необхідність ретельного дослідження сучасного стану земельних відносин і створення правових та економічних передумов для покращення землекористування, запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення.

Аналіз публікацій за темою дослідження. Проблеми реформування земельних відносин та ефективного використання землі знайшли своє

відображення в наукових працях відомих вітчизняних вчених: А. С. Даниленка, Д. С. Добряка, В. Я. Меселя-Веселяка, О. М. Онищенко, П. Т. Саблука, В. М. Трегобчука, А. М. Третяка, М. М. Федорова, В. В. Юрчишина та ін. Поруч з тим, земельна реформа ще не завершена, не витримано основний напрямок цієї реформи – ефективне використання земельних ресурсів, повною мірою не сформована інфраструктура регулювання сільськогосподарських земельних відносин та законодавча база щодо земельних питань. Тому ці питання потребують більш детального дослідження на рівні окремих регіонів, де враховуватимуться як природно-кліматичні, так і економіко-екологічні характеристики окремого регіону.

Мета даного дослідження полягає у визначенні тенденцій сучасного розвитку земельних відносин на регіональному рівні та виявленні основних напрямів щодо їх удосконалення в аграрній сфері. Дослідження проводили на прикладі сільськогосподарських підприємств Житомирської області.

У процесі дослідження використовували наукові методи, що ґрунтуються на *діалектичному* методі пізнання та об'єктивних законах економіки. Теоретичні аспекти розглядали, застосовуючи методи *індукції* і *дедукції*, за допомогою яких визначали загальні тенденції розвитку земельних відносин; *графічний* метод – для наочного зображення статистичної інформації у вигляді діаграм; *абстрактно-логічний* і метод *синтезу* – для теоретичних узагальнень і формування висновків; різні прийоми *статистичного* методу (порівняння, групування) – для порівняння даних звітних і попередніх років; метод *аналітичних порівнянь* – для встановлення залежності ефективного використання земель від окремих факторів та інші загальноприйняті методи дослідження.

Теоретичну та методологічну основу становлять законодавчі, нормативно-правові, наукові праці та методичні розробки вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів, статистичні дані Держкомстату України, а також дані власних досліджень.

Результати досліджень

Житомирська область за своїми розмірами є однією з найбільших у нашій країні і поступається лише Одеській, Дніпропетровській, Чернігівській та Харківській областям. Її площа становить 29,8 тис. кв. км, що складає 4,9% території України. Особливістю області є її розташування на межі двох природних зон, які мають значні відмінності в ландшафтному відношенні: північна її частина розміщена в зоні мішаних лісів – Полісся, південна – в межах Лісостепу. З 23 адміністративних сільських районів лише шість розташовані в лісостеповій зоні.

В області 55,5% загальної території належить землям сільськогосподарського призначення (або 1655,6 тис. га), питома вага лісів

– 35,7% (1065,6 тис. га) всієї площі, забудовані і відкриті заболочені землі займають 3,0% (88,3 тис. га) та 2,9% (87,0 тис. га) відповідно, решта відноситься до земель під водою (1,6%) та інших земель – 1,3% [4]. В результаті здійснення аграрних перетворень в Житомирській області відбулися значні зміни в економічному обороті землі – основна частина земель сільськогосподарського призначення перейшла від власності держави до окремих агроформувань та у власність громадян (рис.).

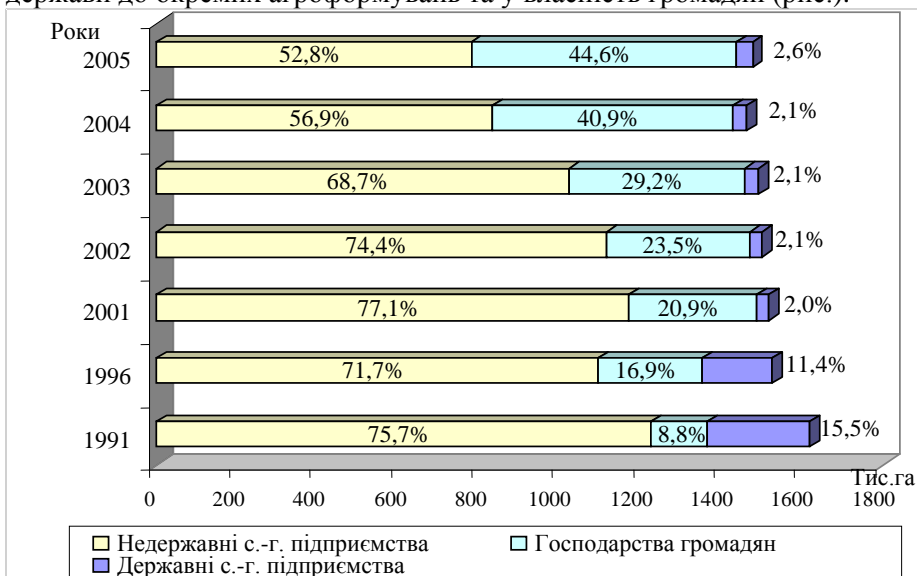

Рис. Динаміка структури сільськогосподарських земель за категоріями землевласників та землекористувачів Житомирської області

Джерело: дані Головного управління статистики в Житомирській області

Станом на 01.01.1991 року у користуванні державних сільськогосподарських підприємств та недержавних (колективних) господарствах було 91,2% (1475,0 тис. га), у користуванні громадян – 8,8% (141,8 тис. га) земельних угідь щодо загального земельного фонду області. Через десять років (на початку 2001) їх частка складала відповідно 79,1% (1199,9 тис. га) і 20,9% (316,9 тис. га), а у 2005 році – 55,4 та 44,6%. Ці дані свідчать, що площі сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання у 2005 році порівняно з 1990 роком зменшилися вдвічі, а площі угідь у користуванні громадян збільшилися у 4,6 рази.

Структурні зрушення в аграрній сфері надали широкі можливості для розвитку різноманітних форм господарювання. У 1991–1995 роках на зміну колгоспам прийшли нові організаційно-правові форми використання землі: колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян, акціонерні товариства, сільгоспкооперативи, агрофірми, фермерські господарства тощо. В Житомирській області на цей період найбільша частина

сільськогосподарських угідь припадала на долю колективних та державних підприємств (табл.).

Аналіз даних свідчить, що серед підприємств на початок 1995 року 80,8% угідь було зосереджено саме в колективних підприємствах, 17,9% знаходилось в користуванні державних підприємств та установ, 0,8% та 0,4% приходилось на сільськогосподарські акціонерні товариства та фермерські господарства, і лише 0,1% припадала на сільгоспкооперативи.

Перший крок реформування – передача землі у колективну власність КСП та деяких інших агроформувань, не дав змогу сформувати «реального господаря» – дійсного власника та конкурентоспроможного виробника. Відмінність колективної власності від державної полягала лише в рівні усупільнення: «державна власність належить всьому народу, а колективна – певному колективу» [3, с.13]. Все це підтвердило необхідність запровадження приватної власності в аграрну сферу виробництва.

Таблиця. Розподіл земель сільськогосподарського призначення за категоріями користувачів в Житомирській області

Власники землі та землекористувачі	1995 рік			2005 рік		
	Площа земель, тис. га			Площа земель, тис. га		
	всього	у тому числі сільськогосподарських угідь	з них ріллі	всього	у тому числі сільськогосподарських угідь	з них ріллі
Сільськогосподарські підприємства (всього земель, у власності і користуванні), з них:	1769,5	1323,3	1024,4	818,1	789,1	647,8
колективні сільськогосподарські підприємства	1407,8	1068,7	842,7	0,6	0,6	0,4
сільськогосподарські кооперативи	1,6	1,4	1,2	58,2	57,3	47,4
сільськогосподарські товариства	13,3	10,4	7,8	378,2	368,3	298,0
державні сільськогосподарські підприємства	341,1	237,4	167,8	38,5	29,2	23,1
фермерські господарства	5,7	5,4	4,9	61,7	60,5	52,5
Громадяни, яким надані землі у власність і користування, з них:	253,8	241,6	181,4	658,7	640,3	392,2
для особистого підсобного господарства та будівництва	195,4	183,7	165,8	227,4	216,6	198,8
для садівництва	3,3	2,9	1,2	3,7	2,9	1,2
для будівництва	0,2	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1
для городництва	6,8	6,8	6,5	4,8	4,6	4,6
для сінокошення і випасу худоби	48,1	48,1	7,8	92,8	89,8	23,8
Всього земель	2982,7	1624,4	1224,2	2982,7	1580,7	1084,3

Джерело: дані Головного управління земельними ресурсами Житомирської області

Проведене у державі паювання сільгоспугідь та видача сертифікатів на право на земельну частку (пай), надали поштовх щодо перетворення КСП у господарські формування ринкового типу. В області розпочалась реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств. Як правило, на базі одного КСП створювалась одна чи кілька юридичних осіб. Вже на початок 2000 року в області було реформовано 605 колективних підприємств, на базі яких створили 652 нових агроформування (коефіцієнт поділу складав $1,08 = 652 / 605$). Серед них 34,7% припадало на частку приватних (приватно-орендних) підприємств, 40,8% – товариств з обмеженою відповідальністю, 0,2 – акціонерних товариств, 15,0 – сільськогосподарських кооперативів, 6,8 – фермерських господарств і 2,6% – інших суб'єктів господарювання [1].

В наступні роки продовжувалось реформування в аграрному секторі економіки. Поруч зі створенням нових організаційно-правових структур, в державі робились кроки щодо формування інфраструктури сільськогосподарського ринку. З'явилися перші агроторгові дома та біржі, товаровиробники диверсифікували канали збуту та виробили власну цінову політику. В таких умовах ряд підприємств не змогли витримати конкуренцію та погасити боргові зобов'язання, що їм перейшли від їх попередників – колективних підприємств. А тому певна частина агропідприємств збанкрутіла, інша частина трансформувалася у нові форми господарювання.

На сьогодні в Житомирській області на приватній основі діє широкий спектр агроформувань. Серед них переважаючими формами господарювання є товариства з обмеженою відповідальністю (369 або 25,9% від загальної кількості); сільськогосподарські кооперативи (67 або 4,7%); фермерські господарства (641 або 50,0%); приватні підприємства (260 або 18,2%), підприємства інших форм господарювання (80 або 5,6%).

Як відомо, одним з показників, які характеризують розмір підприємств та економічну ефективність використання земельних ресурсів, є загальні розміри земельних площ господарства. У зв'язку з цим важливо проаналізувати, як змінили середні площі сільськогосподарських угідь в господарствах області під час здійснення земельної реформи. Так, якщо середня площа сільськогосподарських угідь, що припадає на одне підприємство в області у 1999 році становила 1065,5 га, то вже у 2005 році цей показник складав лише 526,8 га. За статистичними даними в регіоні на початок 2005 року 20,6% сільськогосподарських підприємств мали площі земельних угідь до 20 гектарів; 34,7% – ділянки від 20 до 500 гектарів; 17,5% – від 500 до 1000 га, 22,1% – від 1000 до 2000 га; 3,9% – від 2000 до 3000 га; та лише 1,2% мали площі більше 3000 гектарів [4].

Отже, в результаті земельної реформи в районах області значно збільшилась кількість сільськогосподарських підприємств і зменшилась площа сільськогосподарських угідь, яка припадає на одне підприємство.

Така тенденція носить негативний характер, оскільки перевагами великомасштабного виробництва є більш раціональне та ефективне використання основних фондів, виробничої та соціальної інфраструктури, нової техніки і технологій виробництва (використання робочої сили, внутрішньогосподарської спеціалізації та кооперації праці, раціонального землекористування – система науково обґрунтованих сівозмін), високий рівень товарності.

У зв'язку зі значним скороченням сільськогосподарських угідь в агроформуваннях серед інших організаційних форм все більшого значення набувають особисті сільські господарства населення. Зростання площ під ними відбувалося переважно за рахунок реформованих колективних підприємств, адже державою було надано право розширювати особисті селянські господарства без створення юридичної особи за рахунок земельних часток (паїв), які їм виділялися в натурі. Зокрема, в Житомирській області близько 300 тис. чол. одержали сертифікати на право на земельну частку (пай) в результаті розпаювання 1088 тис. га, з яких 73% вони передали в оренду, а решту використали на розширення власних угідь.

Необхідність розвитку індивідуального сектора сільського господарства значною мірою обумовлена недостатнім рівнем сільськогосподарського виробництва і грошових надходжень до сімейного бюджету, що не задовольняє потребу населення в продуктах харчування та потрібного доходу [2]. Тому такі господарства займаються не лише виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, а й повністю забезпечують себе продуктами харчування та формують додаткові грошові надходження.

Невеликі за своєю площею селянські господарства (у середньому по 0,44 га) сьогодні виробляють значно більше продукції, ніж сільськогосподарські підприємства: за період 1990–2005 років їх частка у загальному виробництві продукції рослинництва зросла з 27,1 до 69,1%, продукції тваринництва – з 46,0 до 78,3%. Така тенденція викликана особливістю структури виробництва дрібних господарств. Як правило, вони вирощують ті культури, які з одиниці площі у вартісному виразі дають значно більший вихід продукції сільського господарства – картоплю, овочі, плодові культури, ягідники. В агроформуваннях же понад 90% посівних площ складають зернові та кормові культури, які у вартісному виразі дають значно менше продукції з одного гектара угідь.

Крім того, підвищення частки господарств населення у загальному обсязі продукції обумовлено не лише ростом виробництва в зазначених господарствах (у 1990 році було вироблено продукції на суму 1471,5 млн. грн., у 2004 році – на 1639,2 млн. грн.), а катастрофічним (у 4,2 раза) падінням виробництва в сільськогосподарських підприємствах.

Агроформуваннями було зменшено обсяги виробництва продукції рослинництва на 1052,4 млн. грн., тваринництва – на 884,6 млн. грн. [4].

Особливої уваги сьогодні потребують і фермерські господарства, оскільки в області за останні п'ять років їх кількість зросла в 1,3 раза, а площі сільськогосподарських угідь – в 1,6 раза. Проте й сьогодні середні розміри земельних ділянок фермерських господарств (90,0 га) є дуже віддаленими від оптимальних, які б забезпечували не лише економічно рентабельне виробництво, а й раціональне землекористування.

Зокрема, за розробками Української академії аграрних наук, оптимальні розміри фермерських господарств у зоні Полісся повинні складати: 300–400 га для господарств, що спеціалізуються на виробництві молока, яловичини, свинини; 150–200 га – на виробництві продукції вівчарства і птахівництва; 250–350 га – із зерновим та 100–150 га – картоплярським напрямком спеціалізації [3].

Переваги крупних фермерських господарств над дрібними підтверджені й світовим досвідом. У США, зокрема, 15% фермерських господарств, які володіють 71,3% землі виготовляють майже 90% всієї сільськогосподарської продукції, а найбільш рентабельними вважаються господарства із земельною площею 2-5 тис. га. [5].

Укрупнення виробництва відіграє особливо важливу роль в умовах проблеми технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств, – спостерігається нестача і критична зношеність техніки. Так, лише за останні п'ять років чисельність тракторів в сільськогосподарських підприємствах області скоротилася на 2662 (або 21,9%), зернозбиральних комбайнів – на 630 (18,9%), вантажних автомобілів – на 2397 (або 25,7%). Одним зі шляхів вирішення такої проблеми є створення обслуговуючих та виробничих кооперативів, а також – придбання нової техніки підприємствами на умовах лізингу.

Висновки

1. Дослідження показали, що в результаті демонополізації земель відбулися докорінні зміни форм власності на землю: домінуючим елементом стала приватна власність на користування землею. Важливим економічним досягненням в земельних перетвореннях є утворення багатуокладної системи господарювання – на сьогодні всі товаровиробники володіють однаковими правами і можливостями. Максимально розв'язана проблема забезпечення громадян земельними ділянками, поступово формуються передумови становлення ринку землі.
2. Негативною тенденцією, на наш погляд, в досліджуваному регіоні є зменшення площ землі в користуванні великих і середніх

агроформувань, що обумовлює значне скорочення обсягів виробництва та домінування в аграрному секторі підприємств, які підпадають під визначення малих. В результаті цього знижується ефективність сільського господарства, адже затрати праці та інші витрати у дрібному виробництві значно вищі.

3. Характерним для регіону є нарощування обсягів виробництва особистими селянськими та фермерськими господарствами, проте враховуючи їх недостатню матеріально-технічну та фінансово-кредитну забезпеченість, вони не можуть повною мірою компенсувати зменшення виробництва іншими формами великомасштабних аграрних підприємств.
4. Для ефективного використання земельних, трудових і матеріальних ресурсів села вважаємо за доцільне поєднати діяльність особистого і громадського секторів. У перспективі такий взаємозв'язок має бути здійснений через сталі орендні відносини, кооперування господарств населення з різними господарюючими суб'єктами, що в майбутньому створить об'єктивні передумови для концентрації та спеціалізації аграрного виробництва. Крім того, потрібна всебічна інвестиційна та фінансово-економічна підтримка великих товаровиробників з боку держави.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямі повинні стати розробки методологічних аспектів формування та ефективного функціонування ринку сільськогосподарських земель, який є основною сферою прояву земельних відносин.

Література

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформ.-аналіт. збірн., В. 4. / За ред. П. Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 2000. – 601 с.
2. Болгарова Н. К. Особливості розвитку господарських форм використання землі в сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – №5. – С. 47–52.
3. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК. – К.: ІАЕ, 1999. – 296 с.
4. Статистичний щорічник Житомирської області за 2004 рік. / Житомирське обласне управління статистики. – Житомир, 2005. – 421 с.
5. Формування та розвиток аграрного ринку: Матеріали Шостих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 16-17 січня 2004 р. / Редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦІАЕ, 2004. – 586 с.